

מנהיגות פוליטיות ערביות: האומנם תופעה של שינוי חברתי?

ח'אולה אבו בקר

פעילותן הפוליטית של נשים בהיסטוריה

השיח על פעילותן הפוליטית של נשים ערביות בתוך ישראל או בעולם הערבי הוא נדיר מאוד. הואיל וההיסטוריה מנציחה את פעילויותיהם של גברים מהאליטה הצבאית, הכלכלית, הפוליטית, והאינטלקטואלית ומזניחה את פעילויותיהן של נשים, מאמינים, שפעילותן הפוליטית בשטח של קומץ נשים היא תופעה חדשה ובלתי שגרתית בחברה הערבית המסורתית. אמונה זאת – בטעות יסודה. היא גם משתקפת במפעל חייהם של גברים בתוך חברותיהם (Sayegh 1979; 1985). המציאות ההיסטורית של הנשים הערביות מצביעה על מצב שונה בתכליתו וכדי להמחיש מציאות זאת אתמקד במאמר זה בנשים ערביות פלסטיניות. נשים פלסטיניות היו שותפות לפעילות פוליטית לאורך כל ההיסטוריה הפלסטינית. בהיסטוריה שבעל פה ובסיפורי עם פלסטינים יש עדויות לשיתופן של נשים פלסטיניות בעשייה הפוליטית. ייסודו של "ארגון הנשים האורתודוקסיות" בשנת 1904 בעכו על ידי קבוצת נשים נוצריות הנו התייעוד הראשון הקיים לפעילות ציבורית פוליטית וממוסדת של נשים. הארגון פעל ברמה המקומית והארצית ודאג להכליל את רעיונותיו בקרב נשים בכל פלסטין. בשנת 1906 הוקם הסניף הירושלמי של הארגון (ג'אד 1991; Jammal 1985) והפעילות הפוליטית והחברתית של נשים ערביות בפלסטין קיבלה מאותו רגע לגיטימציה חברתית וציבורית כלל ארצית.

ארגוני נשים פלסטיניות, על גווניהם, התמקדו מאז הקמתם בשלושה נושאים, שהם מטבעם בעלי אופי סוציו-פוליטי:

א. שחרור נשים משעבודם של מנהגים, ערכים, ונורמות חברתיות שאינם מתאימים לתהליך המודרניזציה.

ב. שוויון זכויותיהן של הנשים בכל מישורי החיים והחברה.

ג. התגברות למען רוחת החברה במציאות פוליטית של מנדט זר (Kawar 1996).

* מאמר זה מסתמך בעיקרו על מחקר שדה שבהמשכו רואיינו נשים ערביות פוליטיות בנוסף לראשי מפלגות ערביות ותנועות פוליטיות או דובריהם. המחקר במלואו הופיע בספרי: בדרך לא סלולה: נשים ערביות כמנהיגות פוליטיות בישראל (אבו בקר 1998).

קבוצות אלו היו את הגרעין אשר ממנו צמחו דורות של מנהיגות פוליטיות פלסטיניות.

פעילות סוציו-פוליטית

נשים חלוצות ומנהיגות בעולם הערבי פעלו תמיד כחלק בלתי נפרד מהמציאות החברתית והפוליטית בה הן חיו. הן היו שותפות בגיבוש מטרות השינוי החברתי והפוליטי. בפלסטין, התארגנו קבוצות חלוצות ונשים מנהיגות מיד עם התגבשות ההתנגדות הגברית (אלמקאומה) בתוך גרעינים חברתיים. הן ליוו בפועל את קבוצות המנהיגים הגברים בכל שלבי מאבקם לסוגיו הן בגלוי והן מאחורי הקלעים. ההיסטוריה שבעל פה של נשים מצביעה על תפקידן ועל מאבקן הארוך במטרה לשים קץ למנדט הבריטי. עקרת בית בת 25 מעכו סיפרה על השתתפותה בתקופת המאורעות:

המנהיגות ביקשו שאנו נצא לרחוב להפגין. נשים הוציאו סירים וכלי מטבח אחרים הדומים לקובע של החייל הבריטי. הן לקחו מקלות ומולגות, יצאו לסמטאות, הרעישו בכלי המטבח ושרו שירים המעודדים את מנהיגי השביתה וקראו נגד נוכחות המנדט הבריטי. היו שירים פוליטיים רבים שנשים שרו באותה תקופה. לא התביישנו לצאת לרחובות ולהפגין. זאת היתה פעילות לאומית ולא מעשה של "עיב" (בושה חברתית).

קבוצת פעילות פוליטיות זו נוסדה משתי קבוצות של נשים:

- א. שח'ציאת - נשות ציבור, אשר פעלו במקביל לאנשי ציבור גברים. נשים אלו נבחרו בשל השתייכותן למשפחות עשירות ומיוחסות בנוסף לעבודתן הבלתי נלאית בארגוני צדקה שאליהם השתייכו.
- ב. פלאחיות - כפריות, אשר נשאו את עול כלכלת המשפחה בנוסף לכלכלה המקומית בתקופות של מתח ביטחוני ופוליטי (Sayegh 1985).

נשים פלסטיניות המשיכו בפעילותן הפוליטית והחברתית עד פרוץ מלחמת 1948. באותה תקופה, היגרו חלקן, או הוגלו והמשיכו את פעילותן ממקום גלות. חלקן האחר אשר נשאר במדינה פעל לשיקום הפליטים ונפגעי המלחמה. ערב מלחמת 1948 הוקם בנצרת ארגון נשים פוליטי אשר נקרא בשם "אל-נהדה אל-נסאאיה", התחייה הנשית. הארגון גייס נשים להפגנות נגד הממשל הצבאי אשר הוטל על האוכלוסייה הערבית בארץ. בשנת 1951 אוחד ארגון "אל-נהדה אל-נסאאיה" עם "ארגון הנשים המתקדמות" הקומוניסטי שחברותיו היו יהודיות. התוצאה של האיחוד היתה "תנועת הנשים הדמוקרטיות" (תנד") הפועלת בתוך ישראל בקרב שתי האוכלוסיות, היהודית והערבית עד היום.

נשים ערביות המשיכו את פעילויותיהן הפוליטיות והחברתיות בתוך תנועת תנד"י ובתוך ארגוני נשים אחרים כמו נעמ"ת או מפלגות ותנועות פוליטיות נוספות אשר נוסדו מאוחר יותר כמו, המפלגה הדמוקרטית הערבית או התנועה האסלאמית או מתוך ארגונים מקומיים עצמאיים בעלי נטיות לאומיות. גם נשים פלסטיניות אשר חיו בגלות או בגדה המערבית וברצועת עזה המשיכו את

מעורבותן הפוליטית, הלאומית, ואף הצבאית והיו שותפות לבניית ההיסטוריה, ההיווי, והיישות הפלסטינית (אל-ח'ילי 1981 ; Jammal 1985 ; Kawar 1996 ; Ashrawi 1995).

במציאות העכשווית, שותפות נשים ערביות בישראל בעשייה הפוליטית במישור המקומי והארצי. הן חברות בתנועות ובמפלגות פוליטיות, נבחרות לסניפי מפלגות, נבחרות ומיוצגות בוועדות השונות, שותפות לתהליך של חינוך פוליטי ולסוציאליזציה הפוליטית של קהל התומכים באותם גופים פוליטיים. הן שותפות לכל שלבי תכנון, ארגון, וניהול בחירות מקומיות, והן מופיעות ברשימות בחירות (במיוחד מקומיות) בדרך כלל במקום לא ריאלי. עם זאת הרעה הרווחת בקרב כלל הציבור הערבי והיהודי בארץ היא שאין מנהיגות פוליטיות ערביות בתוך ישראל.

גורמים המשפיעים על פעילותן של נשים ערביות בפוליטיקה

החברה הערבית היא חברה מסורתית, המתנסה בדינמיקה של שינויים פוליטיים, ערכיים וכלכליים-אינטנסיביים. הקשר בין שלושת צירי שינוי אלו הם אינטראקציוניים והשפעתם מתמידה. שינוי זה נוגע גם למצבה של האישה הערבייה בחברה. אולם כיוון השינוי ועוצמתו שונים תמיד בהשוואה למצבם של גברים ערבים בחברה.

קיימת דינמיקה מיוחדת בקרב פעילות ומנהיגות פוליטיות ערביות. אישה בעלת כריזמה שיכולה להיות פעילה פוליטית במישור המקומי או הארצי ומנהיגה קבוצות רבות של נשים במסגרת עבודתה עלולה לא להגדיר את עצמה כמנהיגה. הדבר נובע מכמה סיבות:

1. מעצורים פנימיים

- א. סיבה נורמטיבית - הגדרת אדם כמנהיג, נושאת בתוכה שבח מסוג מסוים. החברה הערבית מגדלת את בניה להיות צנועים ולהפגין את הצניעות. אמרה אשר הפכה לערך חשוב בראייה העצמית של הערבי היא "מי שמשבח את עצמו משמיצים אותו הבריות". וכדי לא לגרום להתנגדות חברתית והשמצה נורמטיבית, אמרו כמה נשים ערביות אשר השתתפו במחקר על הנושא: "עדיף שאחרים ידברו על טיב המנהיגות שלי, לא אני כי מי שמשבח את עצמו משמיצים אותו הבריות".

- ב. סיבה חברתית-היסטורית - הנחקרות גדלו בתוך חברה המפולגת בין עולמם של גברים ועולמם של נשים. הרבה מהן היו חלוצות כתחומים שונים בתוך חברתן הצרה, במיוחד בנושא השכלה ותעסוקה. כדי לכבוש שני תחומים אלו, ניהלו אותן נשים מאבקים רבים שצרכו אנרגיות נפשיות ומנטליות רבות. נוסף לכך, היה צורך בגיוס תמיכה מהמשפחה הגרעינית או מהמשפחה

המורחבת כדי לפרוץ מחסומים חברתיים איתנים. כל צעד שנראה היום די טבעי כמו שליחת בנות לבית הספר, הזכות לסיים חטיבת-ביניים, הזכות להירשם לבית ספר תיכון בעיר הסמוכה, או הזכות להמשיך את הלימודים העל תיכוניים לא היו דברים מובנים מאליהם לא לנחקרות, לא לנשים אחרות בסביבתן, ולא למשפחות שהן גדלו בתוכן. המאבק על הזכייה בצרכים בסיסיים אלו דרש אנרגיות עבודה רבות והנשים הגיעו לגיל הבגרות עייפות ומותשות מרוב מאבקים. בתמורה להמשך התמיכה בדרישותיהן, נשים היו צריכות להיות קונפורמיסטיות לערכים ולקודים של התנהגות החברה.

ג. מעצורים פסיכולוגיים פנימיים – חקר ההיסטוריה האישית של מנהיגות ערביות פוליטיות מצביע על העובדה שכל אחת מהן התנסתה במאבקים פנימיים שמטרתם היתה לפרוץ את מחסומי האיסורים הערכיים או החברתיים אשר הוטלו על נשים באותה סביבה. נשים בקבוצתן התחנכו על נורמות אשר אסרו עליהן להידמות לגברים. האיסור כלל את האפשרות לחשוב באופן עצמאי, או לנהל את חייהן לטובתן האישית. נשים בחברה הערבית המסורתית והקולקטיביסטית גדלו על האמונה שהן שייכות לשלושה מעגלי השתייכות: החמולה, המשפחה, והבעל. נוסף לכך הן הפנימו את היותן "צלע קצרה, ואינן יכולות להיות בעלות שכל או דת שלמים". זכות קיומן היתה – למען סיפוק צרכים ושירותים של שלושת מעגלי ההשתייכות שלהן.

כדי לאמץ נורמות ואמונות מסוג אחר שמעורר שוויון הזדמנויות וחופש בחירה ומימוש עצמי, חייבות נשים להיות מודעות למצבן, וללמוד את האלטרנטיבות ולפלוס להן דרך לשינוי. הצעד הראשון של פילוס הדרך הוא בעיקר תוך-נפשי. כלומר, אמונה בעצמי ובכוחות הפנימיים המעוררים את האשה לדרוש, להילחם, ולהשיג את מבוקשה במיוחד ממעגלי ההשתייכות הבסיסיים שלה. כדי לפרוץ מעצורים פנימיים חייבות נשים בעלות כושר מנהיגות פוטנציאלי להאמין ביכולתן האישית, בזכות קיומן, ולהציע צעדים חדשים לחברה אשר לא נקטו קודם. בנוסף, בתוך חברה קולקטיביסטית, הן חייבות לשכנע את הסביבה המיידית שצעדים אלו הם לטובת הכלל ואינם לטובת האשה עצמה. לגבי נשים בחברות מסורתיות מאבקים אלו הם מאבקים בסיסיים שבלעדיהם לא חל תהליך של שינוי חברתי רחב יותר. המאבקים בפועל לא התמקדו בדרישה חד-פעמית או בוויכוח עקרוני עם אב או עם אִם שלאחריו הושג שינוי עמדות תמידי. מנהיגות פוליטיות אותנטיות נתקלו לרוב בצורך לשכנע (בנוסף לאִם) את כל הגברים בתוך המשפחה הגרעינית (אב ואחים) בנוסף לכל הגברים במשפחה המורחבת (סבים ודודים מצד האב והאִם). בקיצור, הן היו חייבות לשכנע את החברה הסובבת בצדקת מבוקשן.

בשלב פריצת מעצורים פנימיים בדקו המנהיגות הפוטנציאליות אפשרויות של שינוי במצבן האישי ובמצב שאר הנשים בסביבתן. הן אספו אינפורמציה, בדקו מאגרי כוח אישיים, כחננו וגיששו אחרי תגובת המשפחה הגרעינית, המשפחה המורחבת, והחברה הסובבת וגם בדקו את טיב הקשרים שלהן עם נשים אחרות

והשוו את כוחותיהן איתן. אינטליגנציה, ביטחון עצמי, יכולת מיקוח, כושר מנהיגות מולד, השכלה ובני משפחה תומכים עזרו לנשים פוליטיות לפרוץ מעצורים פנימיים. שלב בניית המודעות העצמית – ארך שנתיים למספר נשים, חמש שנים לקבוצה נוספת, וכ-20 שנים לאחדות. נשים בעלות אופי חלש לא החזיקו מעמד בשלב הזה וחזרו לקבל את המציאות המסורתית של חלוקת תפקידים חברתיים ופוליטיים על בסיס מגדרי לא שוויוני.

2. מעצורים חיצוניים

א. הערכים והנורמות של החברה הערבית בנושא מגדר – נשים ערביות רבות נופלות קורבן לניגודים אשר החברה הערבית חיה אותם בתקופה הנוכחית. מצד אחד הערכים החברתיים המאומצים על ידי רוב החברה מעריכים עדיין את הצניעות (תואדוע) והענווה (אחתשאם) ומצד שני מאיצים בנשים חלוצות ופוליטיות להתחרות מול מנהיגים ערבים אסרטיביים ולפעמים אגרסיביים. בצל הצניעות והענווה, נדרשות מנהיגות ערביות לשווק את עצמן, את פעילויותיהן הפוליטיות, ואת תוכניותיהן העתידיות לפי אמות המידה של החברה הישראלית-יהודית ולפי אמות המידה של הגברים הערכים. הפרדוקסים הערכיים של החברה הערבית בולטים שוב כאשר החברה מאיצה בנשים להרחיב את צעדיהן בדרך הקדמה האינטלקטואלית והכלכלית ובו-בזמן מחזקת החברה את המסורתיות על ידי חיווק ההשתייכות הלוקאלית באמצעות חיווק הזהויות החמולתיות והדתיות. כל נושא מהנושאים הללו הוא נישא לשימוש בכוח ובסמלי סטטוס בין גברים לבין עצמם, ואין לנשים עדיין זכות לדריסת רגל בו. לדוגמה, החברה הערבית קיבלה את מנהיגותם של צעירים אינטלקטואלים כמנהיגים פוליטיים הן של החמולה והן של היישובים הערבים. שינוי זה התרחש במסגרת של תחום הכוח ואיננו שינוי במבנה הערכים של החברה. ראייה לכך היא שצעירים אלו הדגישו את השתייכותם המשפחתית וחידשו את כוחה של החמולה. בניגוד לכך אין שום ערובה שבחירתה של אישה כמנהיגה של החמולה תחזק את החמולה כמוסד. בטוח הוא שאותה בחירה תגרום לשינוי ערכי בנושא מגדר, דבר שהתנאים בחברה הערבית עדיין לא בשלים להם. לא במקרה כל הנשים אשר כיהנו כחברות במועצות מקומיות הגיעו לתפקידיהן באמצעות רשימות מפלגתיות או עצמאיות. אף אישה לא עמדה בראש רשימה חמולתית ולא ייצגה את חמולתה.

גברים ערבים חונכו לראות בנשים בתוך משפחתן (בקשר דם או בקשר נישואין) כ"ערד" (כבוד). בחברה דינמית ומשתנה אפשר לצפות שבתוך משפחה מורחבת אחת תהיה קבוצה של גברים אשר ידגלו בשוויון בין גברים לנשים, וקבוצה אחרת שתפרש את הפעילות הציבורית החברתית והפוליטית של נשים כפגיעה בכבוד המשפחה. מאבקים על פירושן של הנורמות החברתיות מסתיימים בדרך כלל בנסיגה של האשה מפעילויותיה הציבוריות. בתוך חברה קטנה

וסגורה, אישה לא תקבל תמיכה חברתית אם היא אינה מקבלת תמיכה בתוך מערכת ההשתייכות הבסיסית שלה: בעלה ומשפחתה. תמיכה חברתית היא אלמנטרית בפעילות הפוליטית. פירוש הדבר, ללא תמיכתם של גברים בסביבה המיידית, נשים ערביות יתקשו לראות בעצמן מנהיגות ולבטח יתקשו לקבל את ההכרה הציבורית בהן כמנהיגות.

ב. המבנה הפוליטי של הערבים בישראל – מאז קום המדינה ועד אמצע שנות השישים הקשה הממשל הצבאי על הערבים כל התארגנות לאומית או פוליטית. עם זה, מפלגות (כמו המפלגה הקומוניסטית) ותנועות פוליטיות (כמו תנ"י, אל-ארד) רצו לתרגם את האידאולוגיה שלהם הלכה למעשה בשטח. פעילויות של חינוך ורווחה בעלות אופי אידאולוגי-פוליטי נוהלו על ידי חלוצות ערביות אשר היה ביכולתן להגיע לנשים בבתיהן ולארגן אותן בתוך קבוצות דיון שכונתיות. עם הזמן, התמסדו פעולות אלו וחלוקת תפקידים פוליטיים על בסיס מגדרי השתרשה. בחלוקה זו תמך המבנה התרבותי-ערכי של החברה הערבית. עד היום, הפעילות של נשים פוליטיות, למרות העובדה שהיא בעלת אופי פוליטי ותכנים פוליטיים, ולמרות שהיא נעשית תחת המטרייה של מפלגה או של תנועה פוליטית ובהתאם לאידאולוגיה שלה, עדיין נחשבת כפעילות חינוכית או כפעילות נשית, לא כפעילות פוליטית של נשים. כך, מפגשים פוליטיים המוניים של נשים, נחשבים כמפגשי נשים ולא כמפגשים פוליטיים.

הגורם של "סכום אפס" במספר עמדות הכוח בפוליטיקה, בנוסף לאחוז הריאלי הקטן מאוד המוקצב לערבים ברשימות המפלגות, מהווה השפעה נחרצת על פוטנציאל שיתוף נשים ערביות במנהיגות הארצית. עד שנות השמונים לא היו מפלגות "ערביות" בארץ. הערבים בחרו ונבחרו בתוך מפלגות יהודיות, לרוב ציוניות. מלבד המפלגה הקומוניסטית שבה שיתוף יהודים וערבים במנהיגות הוא עניין אידאולוגי, המפלגות הגדולות הקציבו מקומות מצומצמים ביותר, כמעט סימבוליים, למנהיגים הערבים כנכחרים מטעמם לכנסת. האוכלוסייה הערבית, שמטבעה היא חברה ריבודית, דאגה לאזן את המנהיגות הנבחרת בין דתות (מוסלמים, נוצרים, דרוזים), אזורים גיאוגרפיים (משולש, גליל, נגב), וזרמים פוליטיים (כדוגמת מק"י, החזית). הן המבנה החברתי המסורתי והן משחק "סכום אפס" בצמרת השלטון גרמו לכך שגברים ערבים הרחיקו את הנשים הערביות ממאבק זה. מפלגות ציוניות אשר החליטו לשלב נשים ערביות בשורותיהן, נחקלו בהתנגדותם של גברים ערבים הפעילים באותן מפלגות, כי הם מצאו את עצמם עלולים להפסיד אפשרויות מנהיגות נדירות לטובתן של קבוצת מיעוט נוספת – נשים ערביות. גברים ערבים השתמשו בטיעונים ערכיים נגד שילוב נשים ערביות במנהיגות באותן מפלגות. הם טענו בפני המנהיגים היהודיים שהמפלגה תזיק לעצמה על ידי שיבוץ אישה ערבייה ברשימה לכנסת כי "החברה הערבית עדיין לא מוכנה למנהיגותה של אישה ושיבוץ כזה ידיר את רגליהם של מצביעים

פוטנציאליים". בנוסף לכך, חלק מאותם מנהיגים ניצלו לטובתם מושגים ערכיים, במיוחד "עייב-בושה", "חרם-איסור דתי", ו"אחתש-ענווה", והפיצו שמועות נגד מתחרות פוטנציאליות בטענה שהן חיללו ערכים אלו. השמועות שימשו ככלי לחיסולן הפוליטי והחברתי של אותן מתחרות. מפלגות ציוניות לא מצאו לנכון לשריין מקומות נוספים לערבים כדי לכלול נשים ערביות – ולא כללו נשים ערביות על חשבון המנהיגים הערבים. מפלגות ציוניות המעוררות נשים ערביות להתמודד בפרימריז מבטיחות מקומות משוריינים לגברים ערבים ובו-בזמן מאלצות נשים ערביות להילחם במכלול של מכשולים, כאילו הן נמצאות על אותה נקודת זינוק כמו כל שאר המתמודדים.

מפלגות ערביות אשר נוסדו כאמצע שנות השמונים, בנוסף למפלגה הקומוניסטית אשר רוב נציגיה ומצביעיה הם ערבים, טוענות שמפלגות חייבות לשקף את החברה ואת הלך הרוחות האלקטוראלי בה. אותן מפלגות עדיין רואות בעניין הלאומי ובשוויון זכויות אזרחי כנושאים החשובים ביותר למאבק הפוליטי של הערבים בארץ. נושא השוויון בכל התחומים בין גברים לנשים בחברה הערבית העסיק מספר אינטלקטואלים ותנועות נשים, אבל מעולם לא היה על סדר היום הפוליטי של מפלגות. למרות שנושא זה הופיע מספר פעמים במצע הבחירות של כמה מפלגות, אבל הלכה למעשה, אף מפלגה לא הציעה תוכנית עבודה למימוש השוויון בתוך החברה הערבית (נושא זה איננו דורש שום חקיקה בכנסת ואיננו החלטה פוליטית חוץ ערבית). מפלגות ערביות לא הנהיגו את השינוי החברתי בתוך החברה הערבית ולא היוו מנוף לשינוי מעמדן של נשים ערביות. לרוב, הן תרמו למיסוד המצב הקיים בטענה שסדר היום הלאומי והציבורי איננו פגוי לטיפול בבעיותיהן של נשים ערביות.

משחק "סכום אפס" משפיע גם על בחירתן של נשים לרשויות המקומיות. ההפליה בשילוב ערבים בחיים הכלכליים של המדינה ואי העסקתם בכל מוסדות המדינה כאזרחים שווים גורמת להפיכת הכפר הערבי למקום התעסוקה העיקרי לאינטלקטואלים ולבעלי מקצועות ערבים (אל-חאג' ורוזנפלד 1990). החברה הערבית עדיין רואה בנשים ערביות העובדות מחוץ לביתן מפרנסות משניות. לכן גברים נאבקים בכל הדרכים להדרת רגליהן של נשים ממשורות פוליטיות כמו: ראשות הרשויות המקומיות המהוות מקור להכנסה, מקור לכוח פוליטי ומקור ליוקרה חברתית.

משחק "סכום אפס" בפוליטיקה מגביל גם את הנשים היהודיות בפוליטיקה המקומית והארצית (הרצוג 1994). נשים אלו בתורן, היוו מחסום בפני התפתחותן של נשים ערביות בפרימריה המנהיגותית. נשים ערביות אשר צמחו בתוך נעמ"ת, למשל, טענו שנשים יהודיות הטילו אווירה של חסות עליהן. בנוסף לכך הן טענו שנשים יהודיות לא האמינו בכוחותיהן ובעצמאותן של נשים ערביות וחסמו בפניהן את האפשרות להתקדם בהיררכיה של הארגון עד הצמרת של תפקיד מזכירת נעמ"ת. אפשר לסכם שמצבן של נשים ערביות מצביע על קיפוח מתמשך הבנוי מהקשרים תרבותיים, פוליטיים, מגדריים ולאומיים.

על אפשרות שינוי מעמדן של מנהיגות ערביות בתוך ישראל

הקטגוריה של "נשים מנהיגות" היא קצה קרחון המסתיר במעמקיו את מצבן הסוציו-פוליטי של נשים ערביות. כדי לגרום לשינוי משמעותי במצבן ובאפשרויות הפתוחות בפניהן מועלית כאן השאלה לגבי מהותם של סוכני שינוי בחברה הערבית: מי הם ואיך הם מתייחסים לנושא שינוי מצבן של נשים ערביות.

א. החמולה הערבית איננה ממחרת להיות סוכן לשינוי חברתי אלא מנסה למסד את המצב הקיים או לרוב להיות אקלקטית לגבי נושאי השינוי. היא מעוררת יציאת נשים לעבודה שכירה כדי להגביר את הכוח הכלכלי של המשפחה הגרעינית או המורחבת, וכתוצאה מכך, גם את כוחה של החמולה. בתמורה, החמולה והמשפחה המורחבת מספקות לרוב שירותים ותמיכה באישה העובדת כמו שמרטפות ועזרה בטיפול בבית. בהיעדר שירותים ציבוריים ברוב הכפרים הערביים, אין מנוס מלקבל את תמיכתה ואת שירותיה של המשפחה המורחבת והחמולה. אולם הזדקקות זו מעניקה למשפחה המורחבת ולחמולה את הזכות להתערב בחייהן האישיים והציבוריים של נשים עובדות ופעילות. ועל כן, באפשרותה של החמולה להגביל בכל עת את מידת פעילותה ומעורבותה הציבורית של האישה.

הורים ובעלים נאורים הם תמיד חלוצים בגישתם כלפי נשים. רוב המנהיגות הפוליטיות גדלו בתוך משפחות אלו או התחתנו עם גברים המאמינים במהות השוויון בין נשים לגברים. אולם, אנשים אלו הם עדיין מיעוט בחברה הערבית. לא פעם הם עצמם סובלים מביקורת או מנידוי חברתי כתוצאה מעידודם את שינוי מעמדה של האישה.

ב. מערכת החינוך אינה מחנכת לשינוי מבני ותרבותי בתוך החברה הערבית. ניתוח תכנים של מקראות לבית-הספר היסודי מצביע על העובדה, שהמקראה ממסדת את המצב מצד אחד ומחנכת להמשכיות הפער בתפקידים המסורתיים בין נשים לגברים ערבים מצד אחר. מקראות המבליטות שינויים החלים בחברה הערבית בנוסף למקראות אשר יגרמו את השינויים הללו הן דוגמה למעורבות מערכת החינוך בתהליך השינוי החברתי.

ג. התקשורת הערבית ברובה מבוססת על עיתונים ערביים היוצאים לאור פעם בשבוע, בנוסף לעיתון יומי אחד. בשנים האחרונות נוספו מספר תחנות רדיו מקומיות, אחת ברשיון והשאר פיראטיות. מעקב אחרי תכניהם של מקורות אלו מצביע על העובדה שקיים פער בלתי-מודע בקרב אותם מקורות בין ההצהרות בנושא שוויון וזכויותיהן של נשים לבין שאר הפרסומים. עיתון שבועי יכול לפרסם ראיון עם מנהיגה פוליטית במטרה לקדם את עניין שילוב נשים בפוליטיקה המקומית ומצד אחר לפרסם ידיעות אחדות הפוגעות בתדמיתן של נשים ערביות. דבר דומה מתרחש גם בתחנות הרדיו. התנהגות זו דומה להתנהגותה של החברה הערבית המצהירה מצד אחד על הצורך

בשוויון ומצד אחר מפלה ופוגעת בתדמיתן של נשים. חשוב לציין שמקורות אלו עובדים ללא ביקורת ציבורית ערבית ואין מעקב אחרי טיב עבודתם ותכניהם.

ד. המפלגות הערביות מואשמות שהן מדברות בשני קולות, אחד המפציר בנשים ערביות להשתלב ולהיות פעילות יותר וקול אחר הטוען ששילוב נשים איננו בראש סדר העדיפויות הלאומי והחברתי ועל הנשים להבין זאת. מפלגות אלו מואשמות שהן משחקות את משחק הדמוקרטיה בעת שהן מוסיפות לרשימותיהן נשים ומציבות אותן במקומות לא ריאליים. מטרת טקטיקה זו היא לייצג את המפלגות כמתקדמות וכדמוקרטיות בשעה שהן למעשה אינן פותחות את האפשרות האמיתית בפני נשים ערביות להשתלב בתוכן כמנהיגות. בגלל חולשתם האלקטוראלית, אימוץ מפלגות ערביות את נושא השילוב והשוויון של נשים ערביות במנהיגות יגבה מחיר של הפסד ברית עם קבוצות אחרות אשר לא ייוצגו ברשימות האלקטוראליות. המפלגות הערביות לא דנו בסוגיה זו והן עדיין לא היוו מנוף אמיתי לשינוי חברתי.

במצב של קיפוח לאומי הופכות נשים לקורבן כפול הן של סדר העדיפויות הלאומי והן של סדר העדיפויות החברתי-תרבותי. מותר לציין שנשים סובלות לאורך כל הדרך מהתוצאות של כל סוגי הקיפוח ומשלמות מחירים אישיים וקולקטיביים בגינם. מפלגות ערביות אשר הרחיקו לכת בנושא שוויון נשים, הציבו את המועמדות לרשימות הבחירות לכנסת במקומות לא ריאליים. עובדה זו שוב מצביעה על הפער הקיים בין השינוי שחל במסגרת הארגונית של הערכים בארץ לבין מבנה הערכים שלהם. מחקרים (ח'ליל 1985) מצביעים שכל החברות בעולם הערבי עדיין לא דנו באופן מהותי, עמוק ורציני בנושא הערכי של מעמד האישה הערבייה. הטיעון שבו חברות אלו מצדיקות את המצב הוא שהן עדיין לא הגיעו לעצמאות פוליטית או כלכלית, שהיא דרישה מקדימה לנושא שוויון בין נשים לגברים בחברה.

מגמות בשינוי מעמדן של מנהיגות פוליטיות

מנהיגות ערביות הן חלוצות בתוך משפחותיהן, קהילותיהן ויישוביהן בנוגע להתפתחותן האישית והמקצועית וגם בסוגי הפעילויות והשירותים הציבוריים שהן מציעות לחברה. עם זה, נשים אלו אינן מהפכניות המנסות להילחם בחברה או לחסל את מוסדותיה המסורתיים. טעות היא לנתח את מאבקי הנשים הערביות לשוויון בתוך ישראל או בעולם הערבי בכלים הנהוגים בחברות מערביות, ובמיוחד מאבק המבוסס על פמיניזם מערבי (Sayegh 1985).

ברכאת (1985) מגדיר שינוי חברתי כהחלפה של גורמים ערכיים ופונקציות של מבנים חברתיים הקיימים באחרים ומתאימים יותר לתקופה שבה מתרחש השינוי. בדרך כלל כוחרות נשים ערביות בשיטות פרגמטיות לשינוי. הן מאמינות שכל

שינוי צריך להשתלב עם מבנה הערכים הקיים של החברה. נשים אלו נראות בעיניים מערביות כקונפורמיסטיות ואינן מתאימות להגדרות של "לוחמות" או "מהפכניות", אולם בתוך חברותיהן הן יכולות להיות מותקפות ומאשמות בניסיון להתגרות בסדר החברתי הקיים.

ישנן קבוצות פמיניסטיות ערביות בארץ (המגדירות את פעילותן כפמיניסטית או לא) ואחת מהן נקראת רדיקלית. למרות שקבוצות אלו לא מקובלות על הזרם המרכזי בחברה הערבית, פעולתן מחלחלת לתודעה החברתית וגורמת לויכוחים חברתיים שיגרמו בסוף הדרך לשינויים ערכיים. פעילות אלו יכולות להרשות לעצמן לא להיות מקובלות על כלל החברה הערבית, העניין יגביל את פעילויותיהן אולם לא ימנע אותה. לגבי פעילות פוליטיות, במיוחד בגלל העובדה שרובן פעילות בתוך יישוביהן ובקרב נשים, הן לא יכולות לבחור לחיות בשולי יחסי הכוח הפוליטיים והחברתיים כי עצם קיומן דורש את התמיכה הציבורית בהן.

גברים ערבים המנסים לשכנע את הזרם המרכזי בחברה לשנות את מעמדן של נשים ערביות, טוענים ששינוי זה הוא בראש ובראשונה לטובת כלל החברה. בניסיונות השכנוע שלהם, הם לא מגינים על עקרון השוויוניות והדמוקרטיה בין גברים לנשים כאידיאולוגיה חברתית ופוליטית אלא כאקט פרגמטי להטבת מצב החברה בכללותה (חינוך ילדים, השכלה, תעסוקה, ורמת חיים).

המושג "טובת החברה הערבית" יכול להתפרש בצורה המנוגדת לעקרון שוויון הזכויות במובן המערבי. לדוגמה, מנהיגים בתנועה האסלאמית בישראל תומכים בעקרון שילוב נשים מוסלמיות במנהיגות המקומית. עם זה, הם מציבים תנאים של הדת האסלאמית למנהיגות אלו בנושא הפרדה בין גברים לנשים. לדידם, תמיכה במנהיגות הינה טקטיקה שדרכה התנועה האסלאמית יכולה לממש את מטרותיה האידיאולוגיות: נשים תסדרנה ענייני נשים כדי להבטיח הפרדה בין המינים ביישובים הערביים תחת שלטון התנועה האסלאמית. מימוש מנהיגותן של מנהיגות בתנועה האסלאמית לא יגרום לשוויון, שילוב, ומודרניזציה במובן המערבי אלא יימסר את החלוקה הדתית/מסורתית בתוך החברה הערבית.

ההתנגדות להתערבות חיצונית בנושא שינוי חברתי בחברה הערבית עלתה בתקופת ההכנה לבחירות האחרונות לכנסת (1999). עידודן של נשים ערביות להציב את מועמדותן בתוך מפלגות ציוניות נתקבל בכיקורת מצד החברה הערבית אשר טענה, שניסיון זה הוא התערבות בסדר החברתי/ערכי של החברה. עם זה, עלתה הטענה שמועמדות המפלגות הציוניות אינן מייצגות לא את החברה הערבית ולא את הנשים הערביות. טענה זו לא נשמעה לגבי גברים ערבים החברים במפלגות ציוניות.

החברה הערבית מעוניינת בשלב הזה לשנות את מצבן של נשים ערביות, אולם

עדיין איננה מוכנה לכדוק עקרונית את הסוגיה של שוויון זכויות מוחלט. בו-בזמן, החברה הערבית מבקרת כל גורם המסיף לאימוץ שוויון זכויות בין גברים לבין נשים בנוסח המתרחש במדינות העולם המערבי.

דואליות ערכית ודואליות בעמדות החברה בנושא מנהיגותן של נשים ערביות גורמת לריאקציות דיפרנציאליות בקרב נשים אלו בהקשר להמשך דרכן בפוליטיקה. חלקן מגיעות למסקנה שאי-אפשר לפעול בתוך חברה עם הרכב סוצי-פוליטי כמו הרכב החברה הערבית בישראל ופונות לאפיקי פעילות אחרים במישור הפרטי, המקצועי או הציבורי. חלקן מנצלות את הפתחים הצרים אשר פותחות מספר מפלגות לפעילות נשים ומתקדמות באיטיות ובנתיבים המוגבלים לנשים. חלקן האחר נאבק בדרכים רבות ובקולניות כדי לקבל תפקיד נכסף בפוליטיקה הישראלית. כל קבוצה של נשים מבוקרת קשות. הקבוצה הראשונה מבוקרת על ידי מנהיגות גברית ועל ידי הקבוצה השלישית כנשים נכנעות שלא יודעות להילחם מספיק ולא יודעות איך לשרוד פוליטית. הקבוצה השנייה מבוקרת על ידי קבוצות פמיניסטיות ומאשמת במיסוד הכניעה הנשית החברתית באמצעות המנהיגות הפוליטית. נשים מהקבוצה השלישית מבוקרות קשות על ידי החברה הערבית וישנה דה-לגיטימציה למאמצים הפוליטיים שלהן. הן מואשמות בנבדלות ובהתרחקות משטח הפעולה האמיתי בתוך המפלגות הערביות ובמעבר אל זרועותיהן של מפלגות ציוניות. כאמור, הן מואשמות שאינן מייצגות את הציבור הערבי בישראל ובמיוחד לא את הנשים הערביות. בסופו של דבר, נשים הפועלות בשטח הן כחלוצות, הן כמנהיגות אוטנטיות והן כנשים אשר משרתות את הצרכים הפרגמטיים של תנועותיהן או מפלגותיהן, גורמות לשינוי במפה החברתית בארץ. שינוי זה הוא מוערי, לפעמים קוסמטי, איננו עמוק ואיננו עקרוני. עם זה, אמונן של נשים בזכותן בשוויון מלא במנהיגות הפוליטית העלה את הנושא על סדר היום הציבורי הערבי. ויכוח זה ילך ויתגבר עם כל תקופת בחירות מקומית וארצית. אין דרך חזרה ממודעות חברתית ופוליטית זו.

סיכום

נושא מנהיגותן של נשים ערביות עולה לאחרונה לוויכוח הציבורי גם בארץ וגם ברשות הפלסטינית. ברמה ההצהרתית קיימת היום רצייה חברתית, ורוב המנהיגות הפוליטיות הערביות על גוניה, מצהירה במציעיה בגין האצת תהליך השינוי החברתי לכיוון הדמוקרטיה החברתית, הקדמה והמודרניזציה. הלכה למעשה, אין אף מפלגה או תנועה פוליטית שיש להן תוכנית עבודה לשינוי חברתי בסקטור הערבי, כולל נושא שוויון זכויות מגדרי. עם זה, החברה הערבית - הן בארץ והן במדינות ערב - חסרה מודל שינוי המקובל עליה. המודל היחיד הקיים בשטח והידוע בעולם הערבי הוא המודל המערבי שאיננו מכבד את

עקרונות השמירה על התא המשפחתי ועל כיבוד מושגי "עייב – בושה", "חראם – איסור דתי", "ואחתשאם – ענווה". בנוסף לכך הוא בנוי בהתאם לצרכיה של חברה אינדיוודואליסטית ולא לחברה קולקטיביסטית כמו האומה הערבית. עם זה, נשים ערביות אינן מקובעות במקומן בנוגע לאספקטים השונים בחיים. ברמה הפרטית, נשים פועלות להשיג שינויים אישיים ולהתפתח באופן המצמצם את הפער בין לבין גברים ערבים ובין לבין נשים יהודיות. ברמה הכללית, כדי להגיע לשינוי אמיתי וכדי לקבל את מנהיגותן של נשים ערביות כתופעה שכיחה צריכים מספר גורמים להתלכד ולפעול למען שינוי זה. זהו תפקידם של האליטה הערבית, האליטה האינטלקטואלית, האליטה הפוליטית, והאליטה הכלכלית על שני מגדריה בארץ ובעולם הערבי. בינתיים, נשים מנהיגות עושות לבדן את רוב העבודה של העלאת המודעות בנושא זה. נוכחותן בשטח היא ההוכחה המוצקה ביותר ליכולתן להשתוות לגברים וערכות לניצחון מאבקן.